

TEXTE SCRISE CU LITERE LATINE ÎN EPOCA VECHIE A CULTURII ROMÂNEȘTI

PROF. DR. GH. CHIVU
Universitatea din București
gheorghe.chivu@gmail.com

Résumé: L'usage de l'alphabet latin semble un acte de culture roumaine moderne, associé au mouvement latin enregistré à la fin du XVIIIe siècle dans la Transylvanie et, plus tard, au latinisme promu par l'Académie Roumaine. Mais l'alphabet latin a été utilisé dans l'espace roumain depuis l'époque des premiers monuments de l'écriture en langue roumaine. Ainsi, on trouve des textes écrits en caractères latins après des modèles hongrois, polonais, italiens, allemands ou latins, qui montrent, au-delà du respect des normes orthographiques d'emprunt, une tentative constante d'adaptation des modèles aux réalités linguistiques roumaines.

Mots-clés: anciens textes roumains, modèles culturels, graphie latine.

Scrisul chirilic – „haina” oficială a vechilor texte românești

În istoria culturii românești, epoca veche a scrisului literar este asociată în mod constant cu utilizarea alfabetului chirilic, unitar ca inventar de semne în toate provinciile românești, normat ca distribuție și ca valoare fonetică a slovelor. Grafemele specifice scrisului vechi românesc (**Ѡ** și **ѡ**) și valorile fonetice, diferite de cele uzuale în scrisul slavon, avute de unele slove (**Ѧ** și **ѧ** au fost utilizate în spațiul românesc pentru a nota exclusiv vocale lipsite de nazalitate, iar **Ѣ** și **ѣ** apăreau adesea și ca semne grafice fără valoare fonetică) demonstrează existența unei tradiții care coboară foarte probabil spre sfârșitul secolului al XIII-lea¹. Chiar dacă a fost rezultatul unui împrumut cultural, scrisul chirilic românesc s-a impus astfel de timpuriu ca „haină” oficială a vechilor noastre texte, deopotrivă bisericești și laice, și a rămas în uz pînă la mijlocul veacului al XIX-lea. Biserica a renunțat mai târziu decît instituțiile laice (abia după 1890) la literele chirilice, din rațiuni deopotrivă ecleziastice și culturale.

În aceste condiții, utilizarea grafiei cu litere latine pare un act de cultură românească modernă, fiind asociat, din perspectiva scrisului românesc actual,

¹ Dintr-o bibliografie foarte bogată consacrată subiectului, a se vedea în primul rînd Ion Gheție, *Vechimea scrierii chirilice românești*, în *Începuturile scrisului în limba română*, București, 1974, p. 9-20 și, recent, Ion Gheție, Al. Mareș, *De cînd se scrie românește*, București, 2001, p. 16-21.

uneori nu numai de către nespecialiști, cu mișcarea latinistă transilvăneană și, ulterior, cu latinismul academic.

Cu toate acestea, cercetătorii avizați ai vechilor noastre texte literare știu că alfabetul latin a fost utilizat în spațiul românesc încă din epoca primelor monumente ale scrisului în limba română. Nu am, desigur, în vedere, când evoc această timpurie utilizare, ipoteza (neconfirmată) a priorității scrisului cu litere latine față de cel cu alfabet chirilic, chiar dacă verbele *a scrie* (în accepția sa culturală) și *a număra* (descendentul lat. *nominare*, utilizat cu sensul „a citi”, în absența, la nordul Dunării, a lui *lege*, moștenit din lat. *legere*, atestat de aromână și de meglenoromână), respectiv substantivele *scriptă*, *scriptură* sau *carte* trimit către fondul originar al limbii române. Nu mă raportez nici la frecvent comentata (și insuficient probata) informație consemnată de Dimitrie Cantemir în *Descriptio Moldaviae*, potrivit căreia „moldovenii se foloseau de caracterele latinești” [„latinis Moldavi utebantur characteribus”] înainte ca, în Conciliul de la Florența din 1439, să fi fost impusă, în dorința de a opri influența Bisericii apusene în Moldova, înlocuirea literelor latinești cu cele slavone².

Iau în schimb în considerare textele, mai puțin numeroase în ansamblu decât cele chirilice, scrise sau imprimate cu litere latine timp de trei secole (de la mijlocul veacului al XVI-lea pînă către 1830), în spațiul românesc aflat la nord de Dunăre, atît de către români, adepți sau susținători ai mișcărilor religioase apusene, cît și de către misionari străini care au activat aici.

Textele calvine scrise cu ortografie de tip maghiar

Textele calvine scrise cu ortografie de tip maghiar sunt, în ordine cronologică, primele scrieri în limba română în care a fost utilizată grafia cu litere latine.

Ele reprezintă, de regulă, versiuni și copii ale traducerilor *Cărții de cîntece* maghiare, răspîndite în Transilvania și în Banat, începînd din a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Cele patru file ale așa-numitului *Fragment Todorescu*, tipăritură scoasă la Cluj, în imprimeria lui Gáspár Heltai, cîndva între 1571 și 1575, conțin zece cîntece calvine (psalmi, laude bisericești și un cîntec de înmormîntare)³. Versiuni românești ale *Cărții de cîntece* au fost transcrise, în secolul următor, în Hațeg și Hunedoara, între alții, de Gergely Sándor de Agyagfalva, de Ioan Viski și, se pare, de către Mihail Halici-tatăl⁴. Cu aceeași ortografie de tip maghiar au fost imprimate *Catehismele* lui Gheorghe Buitul (Bratislava, 1636, și Cluj, 1703) și Ștefan

² Pentru cea mai recentă sinteză a discuțiilor, vezi Ion Gheție, Al. Mares, *op. cit.*, p. 23-34.

³ Ion Gheție, *Fragmentul Todorescu*, în *Texte românești din secolul al XVI-lea*, București, 1982, p. 259-364.

⁴ Pentru o sinteză a discuțiilor privind aceste versiuni și ediția celui mai vechi manuscris din serie a se vedea Daniele Pantaloni, *Texte românești vechi cu alfabet latin: „Psalterium Hungaricum” în traducere anonimă din secolul al XVII-lea*, Timișoara, 2008, p. 11-18. Paginile scrise de filologul italian reprezintă o reluare a textului publicat sub titlul *Observații asupra textelor românești cu alfabet latin (1570-1703)*, în „Philologica Jassyensia”, III, 2007, nr. 1, p. 39-56.

Fogarasi (Alba Iulia, 1648). La mijlocul secolului al XVII-lea, un intelectual din zona Caransebeșului, identificat eronat fie cu Mihail Halici-tatăl⁵, fie cu învățatul fiu al acestuia⁶, a redactat, utilizând același sistem ortografic, primul lexicon original al limbii române, *Dictionarium valachico-latinum*⁷. Cîteva decenii mai tîrziu, probabil în nordul Banatului, era scris în aceeași manieră dicționarul latin-român-maghiar cunoscut în literatura de specialitate drept *Lexiconul Marsilian*⁸.

În toate aceste texte modelul maghiar a impus utilizarea cu frecvență și distribuție adesea diferite a unor grafeme specifice, precum *c*, *c̃* sau *t̃* pentru a nota africata *ț* (*enceleg, gurice; lac̃, vic̃el; despert̃iture*), *cs* pentru *ț* (*cser, decsi*) sau *s* pentru *ș* (*akemus̃*) și *j* (*grise*).

Influența limbii latine și, poate, dorința de a adapta un alfabet de împrumut la scrierea limbii române au dus însă la apariția în scrierile amintite a unor abateri de la regulile scrisului oficial maghiar. Încă din secolul al XVI-lea au fost consemnate, într-un etimologism *avant la lettre* al celui care a dat forma grafică ultimă *Fragmentului Todorescu*, apropieri ale grafiei unor cuvinte de forma cuvintelor latinești corespunzătoare (precum în *campuluy, crestinilor*, scrise cu *c* în loc de *k*, sau în *hommu, peccate* sau *suffletul*, în care este remarcabilă prezenta lui *h* inițial și a literelor duble)⁹. Mai mult chiar, autorul anonim al celebrului *Dictionarium valachico-latinum* a căutat grafeme și în afara sistemului ortografic maghiar (a se vedea în primul rînd *sb* pentru *ș*: *albush, shir, thimishan*, respectiv *ds* și *dsb* pentru *ș*: *urdsie, dsbupenease*) sau a inventat litere compuse pentru a indica, într-o foarte interesantă încercare, deopotrivă apariția unui sunet prin alternanță consonantică și structura lexicală a unui derivat. Am în vedere prezența digrafului *t̃* pentru *ț* în scrierea unor derivate de tipul *despert̃iture, nevinovet̃ie, suflet̃e*¹⁰.

Unele texte scrise cu ortografie latină după model maghiar au fost transpuse, în epoca veche, din curiozitate intelectuală sau ca mijloc de propagandă religioasă, în alfabetul chirilic, constant utilizat în spațiul românesc în primul rînd de către copiiștii și tipograful ortodoxi. Mă refer la texte izolate din *Cartea de cîntece* calvine, copiate de doi preoți bihoreni (popa Urs din Cotiglet și popa Giurgiu din Lunca Sprie), și la un *Cîntec de Crăciun*, transcris, după informațiile oferite de studiul limbii,

⁵ Francisc Király, în Mihail Halici-tatăl, *Dictionarium valachico-latinum*. [Anonymus Caransebesiensis], Timișoara, 2003, p. 9-133.

⁶ Nicolae Drăganu, *Mihail Halici (Contribuție la istoria culturală românească din sec. XVII)*, în „Dacoromania”, IV, partea I, 1924-1926, Cluj, 1927, p. 116-162.

⁷ Vezi *Dictionarium valachico-latinum. Primul dicționar al limbii române*, studiu introductiv, indici și glosar de Gh. Chivu, București, 2008.

⁸ Carlo Tagliavini, *Il „Lexicon Marsilianum”. Dizionario latino-rumeno-ungherese del sec. XVII*, studio filologico e testo, București, 1930.

⁹ Ion Gheție, *Fragmentul Todorescu*, în *vol. cit.*, p. 286-298; vezi și Gh. Chivu, *Grafi cu model latin în scrisul vechi românesc, în Antic și modern. In honorem Luciae Wald*, București, 2006, p. 116-124.

¹⁰ Gh. Chivu, *Studiu introductiv*, în *Dictionarium valachico-latinum. Primul dicționar al limbii române*, p. 36-47.

în zona Făgărașului¹¹. O sursă scrisă cu alfabet latin în manieră ortografică maghiară va fi avut, foarte probabil, și *Evangheliarul de la Sibiu*, tipărit cu chirilice, dar înregistrând o serie de grafii similare celor existente în *Cartea de cîntece* imprimată la Cluj¹². *Tatăl nostru* maghiar scris cu litere chirilice la finele *Codicelui Sturdzan*, în anii de început ai secolului al XVII-lea¹³, și cel similar descoperit într-un miscelaneu nord-ardelenesc alcătuit un veac mai târziu¹⁴ par reproducerea din memorie a celebrei rugăciuni, pusă pe hîrtie de doi români care nu cunoșteau limba maghiară, iar nu o transliterare a unui text maghiar, scris, firesc, cu litere latine.

***Tatăl nostru* scris de Luca Stroici cu ortografie de tip polonez**

Rugăciunea *Tatăl nostru*, pe care Luca Stroici a scris-o, în 1593, pentru Stanisław Sarnicki, editorul polonez al volumului intitulat *Statuta y Metrika Przywihwióm Korronnych*¹⁵, reprezintă prima încercare moldovenească de a utiliza alfabetul latin și, în ordine cronologică, a doua dovadă a prezenței grafiei cu litere latine în scrisul vechi românesc. Rugăciunea, provenind din varianta cuprinsă în *Evanghelia după Matei* (cap. VI, v. 9-13), reflectă o traducere cu circulație restrînsă în Moldova (o variantă a aceiași traduceri va fi transcrisă, în 1669, de către Nicolae Milescu pentru Thomas Smith, capelanul bisericii anglicane din Constantinopol¹⁶), iar forma grafică a fragmentului este modelată după sistemul ortografic polonez (a se vedea în special utilizarea grafemelor *c* pentru *ț*: *imperecia*, *cș* pentru *ț*: *aducșe* și *w* pentru *v*: *swincaskē*). Analizele specialiștilor evidențiază însă și în acest caz unele reflexe, adeseori comentate, ale ortografiei latinești și italienești (între care utilizarea lui *c* în loc *cș* pentru notarea lui *ț*: *ceru* și a lui *v* în loc de *w*: *se vie*). Adăugăm acestor constatări utilizarea lui *o* în *komu*, sub certa influență a scrisului latinesc, grafia *sci*, de tip indiscutabil italianesc: „*sci* noi lesem ...”, și grafia *astedei* (scrisă greșit în loc de *astedie* ?) pentru *astădzî*. Mai puțin numeroase decît în *Cartea de cîntece* tipărită cu litere latine și ortografie maghiară, la Cluj, cu aproximativ două decenii mai

¹¹ A se vedea, pentru acest din urmă text, Ion Gheție, *Un vechi text literar românesc din secolul al XVII-lea*, în „Limba română”, XIV, 1965, nr. 6, p. 697-705.

¹² Ion Gheție, „*Evangheliarul de la Sibiu*” și textele românești scrise cu litere latine și ortografie maghiară, în „Limba română”, XXVIII, 1979, nr. 2, p. 165-172; Ion Gheție, Al. Mareș, *Originile scrisului în limba română*, București, 1985, p. 166-167.

¹³ Gh. Chivu, *Un „Tatăl nostru” maghiar scris cu litere chirilice*, în „Limba română”, XLII, 1993, nr. 9, p. 439-442.

¹⁴ N. Drăganu, *Un „Tatăl nostru” unghuresc scris cu slove chirilice*, în „Anuarul Institutului de Istorie Națională”, III, 1924-1925, p. 561-563.

¹⁵ Textul a fost studiat pentru prima dată de Bogdan Petriceicu Hasdeu (*Luca Stroici, părintele filologiei române*, București, 1864). Studiul a fost republicat de Grigore Brîncuș, în B. P. Hasdeu, *Studii de lingvistică și filologie*, I, București, 1988, p. 34-48 (reeditare în 1999).

¹⁶ Letiția Turdeanu-Cartojan, *Une relation anglaise de Nicolae Milescu: Thomas Smith*, în „Revue des études roumaines”, 1954, p. 144-152; Dalila Aramă, *Nicolae Milescu și originile limbii române*, în „Revista bibliotecilor”, XXV, 1972, nr. 5, p. 296-297.

devreme, aceste influențe pun în evidență, dincolo de cultura de tip umanist a marelui logofăt, încercarea lui de a oferi cititorilor apuseni și prin forma scrisă a rugăciunii domnești, argumente în sprijinul originii latine a limbii române. Comentînd, în 1864, particularitățile lingvistice ale textului, B. P. Hasdeu considera că a găsit, în utilizarea unor „termeni curat latini” (precum *pîne, detorie, detornic, mîntuiește*, cărora le corespundea, în versiunile coresiene, cuvintele de origine slavă *pită, greșale, greșiți, izhăvește*), chiar dovada unei incipiente încercări de purificare lingvistică din partea celui considerat a fi „părintele filologiei latino-române”.

Scrierile misionarilor italieni

Misionarii catolici, originari în primul rînd din Italia, interesați de spațiul românesc, în care descoperiseră, încă din secolul al XIV-lea, o populație de origine romană ce vorbea o limbă asemănătoare cu propriul idiom (limbă considerată fie latină coruptă, fie, mai rar, italiană coruptă)¹⁷, traduc, adaptează sau alcătuiesc, în cursul secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea, dar și în primele decenii ale secolului al XIX-lea, în Moldova, unde Congregația De Propaganda Fide a înființat o misiune, mai multe scrieri în limba română sau cu text paralel italianesc și românesc¹⁸.

Bartolomeo Basetti a notat astfel, în 1643, *Întrebările la botez*, o serie de *formule rituale* și cîteva *rugăciuni*, pe care le-a trimis la Roma, alături, se pare, de un *Catehism* românesc, dar urma textelor s-a pierdut în arhivele Congregației. Despre un *Catehism* le scria superiorilor, în 1644, și Gaspare di Noto, dar realizarea propriuzisă a textului nu a fost dovedită. Vito Piluzio din Vignanello, ajuns prefect al misiunii catolice din Moldova, inspirîndu-se din *Catehismul* bănățeanului Gheorghe Buitul, a redactat și apoi a tipărit la Roma, în 1677, *Dottrina Christiana*. Antonio Zauli a trimis, în 1716, Congregației un *Catehism* și cîteva *Predici*, astăzi pierdute, pentru corectarea formei acestora în vederea imprimării fiind căutat, în 1717, un „specialist în limba română”. Doi ani mai tîrziu, în 1719, Silvestro Amelio, personalitate importantă a Misiunii din Iași, a reluat într-o copie fidelă *Catehismul* lui Vito Piluzio, a alcătuit un *Glosar italiano-român*, a transcris cîteva *rugăciuni*, mai multe *formule sacramentale* și cîteva *evanghelii*. Tot el a alcătuit, în 1725, o culegere de *predici* și de *fragmente evanghelice* manuscrise, intitulată *Conciones latinae-moldavo*. În 1742, Francesco Maria Madrelli avea redactate, după cum reiese din scrisorile trimise superiorilor, o *gramatică româno-latină* și un *dicționar* biling, dar urma celor două texte

¹⁷ Vezi Ion Gheție, *O știre din 1453 a lui Flavio Biondo și începuturile scrierii românești cu litere latine, în Începuturile scrisului în limba română. Contribuții filologice și lingvistice*, București, 1974, p. 21-29.

¹⁸ O sinteză a acestor scrieri a fost făcută de Giuseppe Piccillo, *La langue roumaine dans les écrits des missionnaires italiens (XVII-XVIII siècles)*, în „Revue des études sud-est européennes”, XVI, 1988, nr. 3, p. 205-214, și reluată de Teresa Ferro, *Gli scritti religiosi rumeni in alfabeto latino tra XVI e XVIII secolo: autori e destinatari*, în „Siculorum Gymnasium”, serie nouă, Catania, LIV, 2001, nr. 1-2, p. 285-302; *Activitatea misionarilor catolici italieni în Moldova (sec. XVII-XVIII)*, București, 2004, p. 12-15; *I missionari catolici in Moldavia. Studii istorice e lingvistice*, [Cluj-Napoca], 2005, p. 106-124.

s-a pierdut, foarte probabil în Transilvania (unde misionarul s-a stins, bolnav fiind, în drum spre Italia). Anton Maria Mauro a scris, în jurul anului 1760, mai multe fragmente în limba română privitoare la activitatea cotidiană a unui preot catolic misionar, fragmente grupate sub numele *Diverse materie in lingua moldava*. Iar zece ani mai târziu, un anonim identificat de cercetători fie cu același Anton Maria Mauro, fie cu Francantonio Minotto, a alcătuit un *ghid de conversație* italo-român, cunoscut astăzi, după locul de depozitare a textului, sub numele *Manuscrisul de la Göttingen*. Ultimul misionar amintit, Francantonio Minotto, promitea, de altfel, în scrisori trimise Congregației în anii 1775-1777, o *gramatică a limbii române* și un *dicționar*, desigur bilingv. La începutul secolului al XIX-lea, Placido Porcelli preda Colegiului „Sfântul Anton” din Roma un *Evangheliar*, un *Catehism*, mai multe *rugăciuni* și *dialoguri*, dar și un *dicționar*. Antonio Maria Sciacca îi promitea de asemenea papei Pius al VII-lea o *Gramatică* și un *Dicționar* al limbii române. Iar Michele Sassiano și Vincenzo Gatti au redactat o *Învățătură creștinească*, respectiv o serie de *cazani*, descoperite, la începutul secolului trecut, în Biblioteca Archiginnasio din Bologna.

Scrierile misionarilor italieni, alcătuite în primul rând pentru oficierea în limba română a anumitor momente ale slujbei (*evangheliile*, *rugăciunile* sau diverse *formule rituale*) sau pentru propagandă religioasă (*catehismele*), au avut frecvent ca finalitate și deprinderea limbii vorbite de credincioșii moldoveni (prin *glosarele* bilingve, formate din cuvinte aparținând fondului lexical principal, și gramaticile elementare, autentice ghiduri de conversație, în care sunt prezentate noțiuni elementare de morfo-sintaxă românească și sunt construite modele de conversație uzuală).

Diferențiate prin scopul pentru care au fost alcătuite (pentru a fi folosite în timpul slujbelor sau pentru a facilita învățarea limbii române), aceste scrieri sunt în schimb surprinzător de „unitare” în privința ortografiei. Deși se constată o evoluție în timp și există o diferență vizibilă între textele cu subiect religios și cele de tip lingvistic, destinate deprinderii limbii române de către misionari, toate scrierile ajunse pînă la noi, deopotrivă manuscrise și tipărituri, utilizează o ortografie cu litere latine care în mod surprinzător este total diferită de cea italienească. Numeroase grafeme mai puțin obișnuite în vechiul scris românesc cu litere latine (între acestea *a*, *ă*, *ae*, *e* și *ë* pentru *ă*: *astauara*, *kă*, *adaeverat*, *terdzii*, *vataemë*, *e*, *i* și *y* pentru *î*: *enyma*, *imbla*, *brynza*, *cs* și *cș* pentru *č*: *nicsi*, *czitesk*, *sș* pentru *s*: *doszeditura*, *sșingur*, *s* și *sș* pentru *ș*: *sapte*, *greszele*, *c*, *z* și *cș* pentru *ț*: *osyndicylor*, *pokoinzae*, *viaczae*) au îndreptat atenția cercetătorilor nu atît spre scrisul polonez¹⁹ (în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, misionarii catolici din Moldova și-au îndeplinit misiunea sub conducerea a numeroși episcopi originari din Polonia), cît spre scrisul maghiar²⁰ (fără să se identifice însă cu acesta, în condițiile păstrării unor grafeme italienești

¹⁹ Cf. Carlo Tagliavini, *Alcuni manoscritti rumeni sconosciuti di missionari italiani in Moldavia (sec. XVIII), în „Studi rumeni”, IV, 1929-1930, p. 58.*

²⁰ Giuseppe Piccillo, *Testi romeni in alfabeto latino (sec. XVI-XVIII)*, Catania, 1991, p. 7.

sau latinești). A fost foarte probabil, cum afirmam în urmă cu mai mulți ani²¹, o modalitate de adaptare a formei scrierilor misionarilor la obișnuințele ortografice ale destinatarilor potențiali ai acestora, credincioși creștini originari din Transilvania, trecuți deja la religia apuseană și utilizând, pentru diferențierea de ortodocși, scrisul cu litere latine după model ortografic maghiar.

Textele românești alcătuite în secolele al XVII-lea–al XVIII-lea și în primele decenii de după 1800, în Moldova, de către misionarii italieni, care nu vorbeau în mod curent românește sau care deprinseseră această limbă prin contactul direct cu localnicii (prozelitismul religios presupunea cunoașterea și utilizarea formelor specifice vorbirii acestora), au și pentru această caracteristică neașteptată a grafiei, o poziție aparte în cadrul scrisului românesc vechi.

Un text cu model ortografic german

Un miscelaneu donat în anul 1743 bibliotecii Gimnaziului Evanghelic din Sibiu, aflat în prezent în fondurile Bibliotecii Bruckenthal, cuprinde între filele unor foi volante scrise în limbile latină și germană un text tipărit, singular ca formă și conținut în scrisul vechi românesc²². Fiind imprimat pe o foaie îngustă și alungită, asemănătoare ca format rețetelor completate pînă astăzi în cabinetele medicale, textul cuprinde două *rețepțe*, prima „de friguri care sînt numai de la gînd”, a doua „de căldură mare”. Sunt fără dubiu nu rețete autentice²³, ci versuri parodice cu pretext medical, alcătuite pentru a ironiza tratamentele „tradiționale” folosite în combaterea „căldurilor” și a „frigurilor” (produse, în acest caz, de dragoste)²⁴, iar cele două poezii reflectă nu doar mentalitatea unui medic sibian școlit în universități din Germania, ci și influența (aproape accidentală) a modelului ortografic german. În text apare, spre exemplu, grafemul *sch* (*schu* „și”), utilizat, poate sub influența aceluiași model, la mijlocul veacului al XVII-lea, de Anonimul din Caransebeș. Substantivele sunt scrise constant cu inițială majusculă (*Flore*, *Pectus*, *Recept*, *Venter*), iar litera *s*, prezentă și în digraful *sz*, are forma alungită, bine cunoscută din scrisul german. Litera cu această formă se regăsește, de altfel, în multe scrieri, deopotrivă tipărite sau manuscrise, alcătuite în Transilvania și, firesc pentru o carte imprimată în Polonia, în *Tatăl nostru* publicat de Stanislaw Sarnicki după textul scris de mîna de către Luca Stroici.

²¹ Gh. Chivu, *Influențe maghiare asupra ortografiei scrierilor misionarilor italieni din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea*, în Olga Murvai (ed.), *Conferința națională de bilingvism*, Editura Kriterion, București, 1999, p. 9-18; cf. Teresa Ferro, *I misionari catolici in Moldavia. Studi storici e linguistici*, p. 149-150.

²² Constantin Pascu, *Cartea românească veche în Biblioteca Bruckenthal*, Sibiu, 1976, p. 42-44.

²³ Cf. idem, *Trei tipărituri românești vechi, inedite, existente la Biblioteca Muzeului Bruckenthal*, în „Studii și comunicări. Arheologie-istorie”, Sibiu, XIX, 1975, p. 109.

²⁴ Gh. Chivu, *Versuri satirice cu pretext medical din prima jumătate a secolului al XVIII-lea*, în „Limba română”, XXXIII, 1984, nr. 2, p. 133-136.

Textele iluminiştilor ardeleni

La sfârşitul secolului al XVIII-lea și în primele decenii de după 1800 au apărut, după cum se știe, în Transilvania, ca reflex al concepției iluministe și ca urmare a acțiunii concertate a reprezentanților Școlii Ardelene, mai multe scrieri cu caracter programatic, care atestă prima încercare coerentă și fundamentată științific de creare a unui alfabet propriu limbii române prin utilizarea „slovelor strămoșești”²⁵. Mă refer în primul rând la tipărituri bine cunoscute: gramatica intitulată *Elementa linguae daco-romanae sive valachicae*, semnată de Samuil Micu și Gheorghe Șincai și apărută în două ediții, în 1780 la Viena și în 1805 la Buda²⁶, *Orthographia romana sive latino-valachica* a lui Petru Maior, tipărită tot la Buda în 1819, și *Lexiconul românesc-latinesc-unguresc-nemțesc*, primul dicționar normativ, explicativ și etimologic al românei literare²⁷, publicat în 1825 în aceeași „Crăiască Tipografie” însărcinată cu imprimarea cărților destinate Ungariei și teritoriilor anexate. Am desigur în vedere și scrierile lingvistice (toate rămase în manuscris) datorate lui Ioan Budai-Deleanu (între acestea menționez în primul rând *Fundamenta grammatices linguae romanae* și *Dascalul românesc pentru temeierile gramaticii românești*)²⁸, în cadrul cărora apar de asemenea grafii etimologizante, bazate însă pe principii ortografice parțial diferite de cele susținute de ceilalți reprezentanți de marcă ai mișcării iluministe transilvănene. Utilizând modelul propus în lucrările programatice amintite (model modificat în timp în ceea ce privește forma și inventarul grafemelor create pentru prima dată în scrisul românesc pe baza evoluției legice a sunetelor în trecerea de la latină la română), Ioan Bobb a tipărit, în 1822-1823, un *Dicționar rumînesc-latînesc și unguuresc*.

Scopul declarat al căutărilor menite să ducă la crearea unui alfabet propriu limbii noastre, care să aibă concomitent calitatea de a evidenția originea latină a românei (precum în *dice, fili, glacie, homu, lacte, muliere, pane, sole* și altele, grafii întâlnite constant în texte înainte de 1800), dar și să permită normarea și implicit unificarea formei sale literare (precum în *romanescu, romanesci*, puse evident în relație cu *romanu* „român”), a fost dublat, la începutul activității reprezentanților Școlii Ardelene, de un obiectiv religios. Iar acesta era strict circumscris culturii românești din teritoriile

²⁵ Formularea îi aparține lui Petru Maior, care în *Dialog pentru începutul limbei română* (publicat în 1819 în *Orthographia romana sive latino-valachica una cum clavi* și reluat, în 1825, în *Lexiconul românesc-latinesc-unguresc-nemțesc*), opunea literele latinești celor chirilice, considerate „calicele chirilicești petece”.

²⁶ Ediția textului și un detaliat studiu asupra acestuia, inclusiv asupra ortografiei etimologizante, a publicat Mircea Zdrengea (Samuil Micu, Gheorghe Șincai, *Elementa linguae daco-romanae sive valachicae*, studiu introductiv, traducerea textelor și note, Cluj-Napoca, 1980).

²⁷ Vezi pentru argumentarea acestor caracteristici ale dicționarului tipărit în 1825, studiul nostru „*Lexiconul de la Buda*” – *primul dicționar modern al limbii române*, în *Limbă și literatură. Repere identitare în context european*, I, Pitești, 2008, p. 26-29.

²⁸ Vezi pentru acestea Ion Gheție, *Opera lingvistică a lui Ion Budai-Deleanu*, București, 1966, și ediția Ion Budai-Deleanu, *Scrieri lingvistice*, introducere de Ion Gheție, text stabilit de Mirela Teodorescu, București, 1970.

aflăte dincolo de munți, în care, în mod deja tradițional, scrisul cu litere latine era utilizat numai de către românii subordonați Bisericii apusene, iar cel cu slove chirilice de către ortodocși. *Cartea de rogationi pentru evlavia homului chrestin*, publicată de Samuil Micu în 1779 (deci cu un an înainte de gramatica reprezentativă a Școlii Ardelene), tipăritură destinată credinciosului de rînd, trebuia să arate, în acest context, și prin grafie (aflată atunci în faza sa excesiv etimologizantă), că greco-catolicii erau diferiți de românii trecuți la calvinism.

O inventariere și apoi o comentare a grafemelor specifice epocii de început a mișcării latiniste transilvănene (între care *a, e, i, o* sau *u*, adesea însoțite de accente sau de spirite, pentru notarea vocalelor *ă* și *î*, *e* și *o* pentru scrierea diftongilor *ea* și *oa*, *cl* și *gl*, pentru consemnarea palatalelor, scrise ulterior, după model italianesc, *chi* și *ghi*, *si* pentru *ș*, *ti* pentru *ț* sau *ci* și altele) nu își justifică locul aici, fiind de regulă bine cunoscut modul de apariție a noilor litere românești, simple sau compuse, cu sau fără semne diacritice, preluate exclusiv din scrierea latinească sau raportate, în timp, la limba italiană. La fel de bine cunoscut este, desigur, faptul că ortografia etimologizantă nu a fost nicicînd un scop în sine (dovadă simplificarea sa în timp, de către aceiași autori), ci un mijloc de evidențiere a latinității limbii române, ca parte a unui program de schimbare concertată a modelelor culturale, urmărit sistematic timp de aproape un secol (de la 1780 pînă spre finele veacului al XIX-lea, cînd etimologismul „extern”, bazat pe modelul limbii latine, a lăsat locul, în scrisul românesc cu litere latine, etimologismului „intern”, menit să evidențieze și să consolideze structura limbii române literare).

Concluzii

Prezentarea făcută în paginile anterioare arată că scrisul cu litere latine a fost prezent în spațiul românesc încă din secolul al XVI-lea, dar a avut o utilizare mult mai restrînsă decît scrisul chirilic și a urmat, spre deosebire de acesta, mai multe modele ortografice, diferențiate adesea prin relația avută de autorul, copistul sau scribul unui text cu o anumită mișcare sau orientare religioasă. Grafia scrierilor cu alfabet latin păstrate din epoca veche a culturii românești a fost de aceea, în mod firesc, neunitară, alternanțele grafice și semnele cu valoare fonetică multiplă caracterizînd toate sursele cercetate.

În aceste condiții, stabilirea valorii fonetice a grafemelor latinești devine mult mai dificilă decît în cazul slovelor chirilice. Absența unei tradiții, respectiv a unei unități a scrisului latin favorizează apoi, dincolo de apariția unor interesante încercări individuale de adaptare a normelor ortografice de împrumut la realitatea lingvistică românească, respectiv de utilizarea în spirit incipient etimologizant a unor reguli ortografice specifice limbii latine, consemnarea unor interesante fonetisme locale, pe care sistemul ortografic slavon le evită sau le normalizează.

Scrisul cu alfabet latin a permis, în aceste condiții, o mai bună corelare a formei textelor cu realitatea lingvistică specifică unei anumite zone sau epoci. La fel cum a

favorizat pătrunderea în textul scris a multor forme de limbă vorbită, unele apărute prin amestecul de registre lingvistice, altele prin interferența formelor specifice limbii materne a misionarilor cu cele existente în limba română.

Depășind dificultățile de interpretare a grafiei unor astfel de texte, filologii care cercetează scrierile românești cu litere latine pot pune însă la dispoziția cercetătorilor lingviști și a celor interesați de mișcările religioase din spațiul românesc variante extrem de interesante ale unor manuscrise și tipărituri ilustrative pentru vechiul nostru scris religios. Am în vedere deopotrivă cărțile calvine, destul de numeroase, cât mai ales textele biblice, mult mai puțin cercetate, datorate misionarilor italieni²⁹.

Bibliografie

- Dalila Aramă, *Nicolae Milescu și originile limbii române*, în „Revista bibliotecilor”, XXV, 1972, nr. 5, p. 296-297.
- Ion Budai-Deleanu, *Scrieri lingvistice*, Text stabilit de Mirela Teodorescu, Studiu introductiv de Ion Gheție, București, 1970
- Gh. Chivu, *Grafiile cu model latin în scrisul vechi românesc*, în *Antic și modern. In honorem Luciae Wald*, București, 2006, p. 116-124.
- Gh. Chivu, *Influențe maghiare asupra ortografiei scrierilor misionarilor italieni din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea*, în Olga Murvai (ed.), *Conferința națională de bilingvism*, Editura Kriterion, București, 1999, p. 9-18.
- Gh. Chivu, „*Lexiconul de la Buda*” – primul dicționar modern al limbii române, în *Limbă și literatură. Repere identitare în context european*, I, Pitești, 2008, p. 26-29.
- Gh. Chivu, *Un „Tatăl nostru” maghiar scris cu litere chirilice*, în „Limba română”, XLII, 1993, nr. 9, p. 439-442.
- Gh. Chivu, *Versuri satirice cu pretext medical din prima jumătate a secolului al XVIII-lea*, în „Limba română”, XXXIII, 1984, nr. 2, p. 133-136.
- Traian Diaconescu, *Limba română în cultul catolic din Moldova. Silvestro Amelio din Foggia, „Conciones latinae-moldavo, 1725”*, în *Per Teresa Ferro, Obiettivo Romania*, Studi e ricerche in ricordi di Teresa Ferro, Udine, 2009, p. 305-311.
- *** *Dictionarium valachico-latinum. Primul dicționar al limbii române*, Studiu introductiv, indici și glosar de Gh. Chivu, București, 2008.
- Nicolae Drăganu, *Mihail Halici (Contribuție la istoria culturală românească din sec. XVII)*, în „Dacoromania”, IV, partea I, 1924-1926, Cluj, 1927, p. 116-162.

²⁹ Pentru importanța studierii traducerilor biblice datorate misionarilor italieni, vezi recent Traian Diaconescu, *Limba română în cultul catolic din Moldova. Silvestro Amelio din Foggia, „Conciones latinae-moldavo, 1725”*, în *Per Teresa Ferro, Obiettivo Romania*, Studi e ricerche in ricordi di Teresa Ferro, Udine, 2009, p. 305-311.

- N. Drăganu, *Un „Tatăl nostru” unghuresc scris cu slove chirilice*, în „Anuarul Institutului de Istorie Națională”, III, 1924-1925, p. 561-563.
- Teresa Ferro, *Gli scritti religiosi rumeni in alfabeto latino tra XVI e XVIII secolo: autori e destinatari*, în „Siculorum Gymnasium”, serie nouă, Catania, LIV, 2001, nr. 1-2, p. 285-302.
- Teresa Ferro, *Activitatea misionarilor catolici italieni în Moldova (sec. XVII-XVIII)*, București, 2004.
- Teresa Ferro, *I missionari catolici in Moldavia. Studi storici e linguistici*, [Cluj-Napoca], 2005.
- Ion Gheție, „*Evangheliarul de la Sibiu*” și textele românești scrise cu litere latine și ortografie maghiară, în „Limba română”, XXVIII, 1979, nr. 2, p. 165-172.
- Ion Gheție, *Fragmentul Todorescu*, în *Texte românești din secolul al XVI-lea*, București, 1982, p. 259-364.
- Ion Gheție, *O știre din 1453 a lui Flavio Biondo și începuturile scrierii românești cu litere latine*, în *Începuturile scrisului în limba română. Contribuții filologice și lingvistice*, București, 1974, p. 21-29.
- Ion Gheție, *Opera lingvistică a lui Ion Budai-Deleanu*, București, 1966.
- Ion Gheție, *Un vechi text literar românesc din secolul al XVII-lea*, în „Limba română”, XIV, 1965, nr. 6, p. 697-705.
- Ion Gheție, *Vechimea scrierii chirilice românești*, în *Începuturile scrisului în limba română*, București, 1974, p. 9-20.
- Ion Gheție, Al. Mareș, *De când se scrie românește*, București, 2001.
- Ion Gheție, Al. Mareș, *Originile scrisului în limba română*, București, 1985.
- Mihail Halici-tatăl, *Dictionarium valachico-latinum. [Anonymus Caransebesiensis]*, Studiu filologic și indice de cuvinte de Francisc Király, Timișoara, 2003.
- Petru Maior, *Orthographia romana sive latino-valachica una cum clavi*, Buda, 1819.
- Samuil Micu, Gheorghe Șincai, *Elementa linguae daco-romanae sive valachicae*, Studiu introductiv, traducerea textelor și note de Mircea Zdrenghea, Cluj-Napoca, 1980.
- Daniele Pantaleoni, *Texte românești vechi cu alfabet latin: „Psalterium Hungaricum” în traducere anonimă din secolul al XVII-lea*, Timișoara, 2008 (reluare a studiului *Observații asupra textelor românești cu alfabet latin (1570-1703)*), apărut în „Philologica Jassyensis”, III, 2007, nr. 1, p. 39-56).
- Constantin Pascu, *Cartea românească veche în Biblioteca Bruckenthal*, Sibiu, 1976, p. 42-44.
- Constantin Pascu, *Trei tipărituri românești vechi, inedite, existente la Biblioteca Muzeului Bruckenthal*, în „Studii și comunicări. Arheologie-istorie”, Sibiu, XIX, 1975, p. 109.
- Bogdan Petriceicu Hasdeu, *Luca Stroici, părintele filologiei române*, București, 1864; republicat în B. P. Hasdeu, *Studii de lingvistică și filologie*, I, Ediție Grigore Brîncuș, București, 1988, p. 34-48.

- Giuseppe Piccillo, *La langue roumaine dans les écrits des missionnaires italiens (XVII-XVIII siècles)*, în „Revue des études sud-est européennes”, XVI, 1988, nr. 3, p. 205-214.
- Giuseppe Piccillo, *Testi romeni in alfabeto latino (sec. XVI-XVIII)*, Catania, 1991.
- Carlo Tagliavini, *Alcuni manoscritti rumeni sconosciuti di missionari italiani in Moldavia (sec. XVIII)*, în „Studi rumeni”, IV, 1929-1930, p. 41-104.
- Carlo Tagliavini, *Il „Lexicon Marsilianum”. Dizionario latino-rumeno-ungherese del sec. XVII*, Studio filologico e testo, București, 1930.
- Letiția Turdeanu-Carțoian, *Une relation anglaise de Nicolae Milescu: Thomas Smith*, în „Revue des études roumaines”, 1954, p. 144-152.